

FRANTIŠEK KOČIŠ (Bratislava)

O NIEKTORÝCH AKTUALIZAČNÝCH PRVKOCH V ZLOŽENOM PRIRAĐOVACOM SÚVETÍ

1. Pod zloženým súvetím tu rozumieme syntaktický útvar, zložený minimálne z troch (v niektorých typoch zloženého súvetia zo štyroch) viet spojených alebo priraďovacím vzťahom (zložené priraďovacie súvetie) alebo podradovacím vzťahom (zložené podradovacie súvetie) alebo obidvoma vzťahmi (komplexné zložené súvetie) (porov. Kočiš, 1973). Ide o súvetné celky, ktoré sa v lingvistickej literatúre označujú ako zložené súvetie (Ružička, 1954), složené souvětí (Svoboda, 1972), složité souvětí (Bauer—Grepel, 1972), složnoje predloženijsje usložnennogo tipa (Grammatika russkogo jazyka, 1954), die mehrfach zusammengesetzten Sätze, compound sentences. V súčasnom sémantickom výskume vetných štruktúr sa tieto syntaktické útvary hodnotia ako rozšírené vetné štruktúry, ktoré obsahujú viac vetných propozícií vo vzťahu koordinácie — v podstate ide o jednoduché alebo zložené priraďovacie súvetia, alebo ako komplexné vetné štruktúry, v ktorých sú začlenené vedľajšie vety.¹

2. Vo svojom príspevku sa obmedzím iba na výklad niektorých aktualizáčnych prvkov v zloženom priraďovacom súvetí čiže v rozšírených vetných štruktúrach s vetnými propozíciami.

V zloženom priraďovacom súvetí alebo v rozšírených vetných štruktúrach s trocha i viacerými propozíčnými zložkami je orientácia týchto zložiek na situáciu prehovoru čiže ich aktualizácia výrazne podriadená celkovému alebo výslednému významu zloženej výpovede. Z toho vyplýva aj osobitný spôsob realizácie aktualizáčnych prvkov v týchto súvetných celkoch.

2.1. Z hľadiska usúvzťaženia propozícií priraďovacieho súvetia k pôvodcovi predikovaného znaku v komunikatívnom akte možno tu identifikovať niekoľko základných variantov:

2.1.1. Vo všetkých vetách je pôvodca predikovaného znaku ten istý (P = pôvodca, A, B, C = vetné propozície)

$P_1A — P_1B — P_1C$

*Vynoril sa z vody do pása, zaostril zrak, napäto hľadel do prúdu. (Ondrejov) —
Zápotočný sa už chcel poberať, ale zaváhal a potom prišiel ku mne. (Figuli)*

¹ Porov. i kapitolu 4—5 v práci *Vědecká synchronní mluvnické spisovné češtiny (Základní koncepce a problémy)*, Praha, 1974, s. 32—36.

2.1.2. V jednej (obyčajne v poslednej) propozícii je participant v roli pôvodcu predikovaného znaku iný

$P_1A - P_1B - P_2C$

Martin vyťahol spoza pása loveckú dýku, ukrajoval si slaninku, chlebová kôrka mu praštala pod zubami. (Chudoba) — Štyri hodiny čakajú na jednom mieste, štyri hodiny mrznú, a ten lump len nejde a nejde. (Mináč)

2.1.3. V každej z viet je pôvodca predikovaného znaku iný

$P_1A - P_2B - P_3C$

Všetko je v poriadku, električky zvonja, ľudia sa ponáhľajú, zo striech steká marcová voda. (Mináč) — Ešte sa dvíhali čerene, ešte sa metali ryby v konopných sieťach, ale nad tým Ondreja srdce nebolelo. (Jašík)

2.1.4. Predikáty majú impersonálnu formu

$P_{imp}A - P_{imp}B - P_{imp}C$

Jazyk treba skúmať v súvislosti s myslením, ďalej ho treba skúmať ako sociálny fakt a napokon ho treba skúmať ako systém. (Pauliny)

2.1.5. Predikáty s personálnou formou sa striedajú s predikátmi s impersonálnou formou

$P_1A - P_{imp}B - P_3C$

Pastier pomáhal pri mlátačke, bolo naponáhle, búrlivé počasie hatilo mlatbu. (Chudoba)

2.2. Usúvzťaženie propozícií k momentu prehovoru v rozšírených vetných štruktúrach s vetnými propozíčnými zložkami sa vyznačuje pravidelnou zhodou gramatických časov v jednotlivých vetách. Túto zhodu možno vysvetliť sémantickou konvergenciou jednotlivých propozícií.²

2.2.1. Zhoda v prítomnom čase (T_p = prítomný čas)

$T_pA - T_pB - T_pC$

Všeobecná akcia, pohyb vnáša jasnosť a presnosť do spoločenských hodnôt, triedi ich na pozitívne a negatívne, vracia určitost slovám a istoty ľuďom. (Noge) — Predstavy síce vznikajú na základe vnemov, sú ich reprodukciou, ale sa stávajú zároveň priamo súčasťou vnemov. (Jurčo)

2.2.2. Zhoda v minulom čase (T_m = minulý čas)

$T_mA - T_mB - T_mC$

Zďaleka zem zadunela bombami, zachvela sa, oblok na Bernadičovej izbe trochu zahrkotal. (A. Bednár) — Naklonil hlavu a rozmýšľal nad jej slovami, ale ich zmysel nevedel postihnúť. (Jašík)

² Vidový rozdiel v tvaroch minulého času jednotlivých predikátov pokladáme za irelevantný.

2.2.3. Zhoda v budúcom čase ($T_b =$ budúci čas)

$$T_bA - T_bB - T_bC$$

Podpáli me všetko a na vandry pôjde me, svoju biedu celému svetu ukáže me. (Mináč)

2.3. Odchýlku od tejto časovej zhody spôsobujú niektoré iné aktualizácie momenty, najmä napätie medzi formálnym priradovaním a významovou determináciou jednotlivých viet (nepravá parataxa), napätie medzi významovými vzťahmi jednotlivých viet, voľné alebo asociatívne priradovanie viet, intenzifikácia, emocionálnosť a pod.

2.3.1. Zložené súvetia s nepravou parataxou (medzi prvou vetou a ostatnými vetami je dôvodový vzťah)

$$T_mA - [\text{dôv}]T_pB - T_pC$$

$$T_pA - [\text{dôv}]T_mB - T_mC$$

Ale hneď som sa zahanbil za taký pocit, som už v rokoch a neverím na hrdinstvo, najmä nie na vlastné. (Mináč) — *Chudina, nemôže za to, pachtila vždy za bohatstvom a nevidelo sa jej deliť náš majetok i cudziemu dieťaťu.* (Figuli)

2.3.2. Súvetia s významovým napätím medzi jednotlivými vetami (vety sú napr. spojené zlučovacím a odporovacím vzťahom)

$$T_pA - T_pB - [\text{ale}]T_mC$$

Báčka je síce úrodná, je to kraj vskutku požehnaný, ale blahobyť sa dosiahol len tvrdou prácou a nadmernou usilovnosťou. (Bednárík)

2.3.3. Súvetia s voľným, asociatívnym priradovaním

$$T_mA - T_mB - T_pC - T_pD$$

Pár kúskov rolí dal synovi a syn ich dal do družstva a on sem chodí popásat synovi hen Lysaňu, a toľko sa tu človek dozvie o svete, veď sem na štavicu chodí mnoho všelijakých ľudí. (A. Bednár)

2.3.4. Súvetia s deminuáciou intenzity deja, vyjadrenou sémantikou predikátov (v uvedenom doklade ide o zmenu gramatického času v poslednej jednočlennej mennej vete)

$$T_mA - T_mB - T_pC$$

Spev zanikol kdesi za domami, psi zatíchli, zas tichosť. (Kukučín)

2.3.5. Súvetia s emocionálnou adaptáciou propozícií (v uvedenom doklade ide o zmenu na osi prítomnosť—budúcnosť)

$$T_pA - T_bB - T_bC$$

Ja mám syna, velebný pane, jedného syna, a teraz mi ho vezmú a azda aj zabijú. (Urban)

$$T_pA - T_pB - T_mC - T_mD - T_pE$$

Ja ti dám oficiera, ja ta zaraz aj povýšim, neovládol som sa, dal som mu jednu, a to ma mrzí doteraz. (Jašík)

Zmena v gramatickom čase sa najčastejšie koná na osi prítomnosť—minulosť (minulosť—prítomnosť), zriedkavejšie na osi prítomnosť—budúcnosť.

2.4. Modálne stvárnenie vetných propozícií v zloženom priradovacom súvetí má oproti stavu v jednoduchvej vete a v jednoduchom súvetí priradovacom väčšiu variabilnosť. Napriek tomu najčastejšia je tu modálna konvergentnosť v tom zmysle, že všetky predikáty prispievajú rovnakým modálnym stvárnením a rovnakou intenzitou ku globálnemu vyjadreniu hlavného komunikačívneho zámeru hovoriaceho. Táto konvergenca je najmarkantnejšia v súvetiach s oznamovacou modálnosťou. Tá je totiž v rozšírených súvetných štruktúrach najfrekventovanejšia, a to najmä v asyndeticky priradených vetách, príp. vo vetách priradených spojkou *a*.

2.4.1. Modálny status v rozšírených vetných štruktúrach čiže v priradovacích súvetiach sa najčastejšie mení v koncovej vete, menej častejšie po vete na začiatku súvetia (teda v druhej vete). Zmena modálnosti spočíva v tom, že posledná veta sa mení na opytovaciú s významom zisťovacej otázky, dakedy aj s odtienkom evokácie, príp. rečnickej otázky (oz = oznamovací modus, op = opytovací modus)

$M_{oz}A - M_{oz}B - M_{op}C$

Ja mám pálenku rád a netajím to, čo to mám tajiť? (Mináč) — A svetská sila nikdy nebola pri nás, vždy proti nám mierila, či sme sa mali dať pojest? (Mináč) — Sovieti bijú na Karpaty, na Varšavu bijú, sovietski partizáni v našich horách, do Povstania idú chlapi, vojsko — ako by toto všetko mohlo byť stratené? (A. Bednár)

Na podobnej modálnosti v druhej časti súvetia je vybudované i toto asociatívne komponované zložené súvetie:

To je nič, to prejde, uspokojoval sa, to je len obyčajná clivota, to je nostalgia, ako znie ten verš, to bola tá prvá nostalgia, alebo to nebolo tak? (Mináč)

2.4.2. Zmenu modálnosti priradenej vety dakedy signalizuje zmena významového vzťahu medzi vetami; napr. po vetách priradených zlučovacím spôsobom nastupuje veta s dôsledkovým alebo dôvodovým vzťahom k predchádzajúcej vete alebo k všetkým predchádzajúcim vetám (zv = evokácia, vol = voluntatívny modus, ist = istotný modus)

$T_bM_{oz}A - T_bM_{oz}B - [dôsl]T_pM_{zv}C$

Potom príde zas hromotná jeseň, príde panstvo do loveckého zámku, hurhaj, štekot psov — nemáš kedy mysliet na smrť. (Vajanský)

$T_bM_{vol}A - [dôv]T_mM_{ist}B - [dôsl]T_bM_{vol}C - T_pM_{vol}D$

Ráno musím odmetať sneh, iste ho nafúkalo poriadnu kopu, a preto bude treba vstať včasnšie, mal by som ísť predsa len spať. (Mináč)

2.4.3. Veta s odlišnou modálnosťou oproti modálnosti ostatných viet stojí na začiatku súvetia (cond = kondicionál)

$M_{cond}A - [dôv]M_{oz}B - M_{oz}C$

Bol by si s ním ľahko poradil, veď sú mu nechýbalo a v jeho žilách kolovala ostrá krv ľiptovských drevorubačov, ale priskočili ostatní. (Urban) — Mal by ísť k chlapcom, iste sa zas hrajú v karty a zabudli vymeniť Pupkáča, ale tu je tak dobre, môže spokojne myslieť, a to už dávno nemohol. (Mináč)

2.5. Intenzifikácia ako „explicitné vyjadrovanie rozličnej miery (rozličného stupňa) niektorých sémantických črt predikátu (najmä dĺžky trvania deja alebo jeho intenzity či kvality)“ v rozšírených štruktúrach s vetnými propozíciami (v zloženom priradovacom súvetí) je založená na gradačnom alebo deminuáčnom usúvztažení lexikálnych významov predikátov v jednotlivých vetách. Inými slovami — jednotlivé lexikálne významy týchto predikátov v lineárnom slede prispievajú k významovej gradácii alebo deminuácii globálneho deja.

2.5.1. Gradácia deja (= g)

$$I_g — I_gB — I_gC$$

Nás nepodporuje, na synka si neplatí, nič nám nedáva. (A. Bednár) — Hlad, choroby na všetky strany, dobytok hynie, na krk nám navali a kadejaké rekvirácie... (Urban)

2.5.2. Deminuácia deja (= d)

$$I_dA — I_dB — I_dC$$

Spev zanikol kdesi nad domami, psi zatíchli, zas tichosť. (Kukučín) — Izba sa zmenšila, veci v nej zmäkli, utíchli, zútulneli. (Chudoba)

2.5.3. Intenzifikácia deja (gradácia) sa v súvetí dosahuje aj opakovaním tých istých zložiek propozície:

Nemožno večne rozrývať dušu výčitkami a sebaobžalobou, nemožno večne jatriť staré rany, nemožno sa uspokojiť len žiaľom nad biednymi tohto sveta. (Pišút) — My máme viac zeme ako vy, my máme krajšie kone a mocnejšie a my máme veľkú ľúku pod mlynom... ehe! (Chudoba)

2.5.4. Intenzifikačnú tendenciu vykazujú i zložené priradovacie súvetia s polysyndetickým priradovaním jednotlivých viet (intenzifikácia môže pôsobiť v smere gradácie či dynamizácie alebo v smere deminuácie či retardácie deja; sp = spojka)

$$I_gA — [sp]I_gB — [sp]I_gC$$

$$I_dA — [sp]I_dB — [sp]I_dC$$

I hrobár, i zvonár, i poštár, aj pána notára ja hovievam i oblátky ja pekávam i k statku mňa volajú. (Mináč) — A potom prešli roky a prišli iné lásky a ja som na starého učiteľa zabudla. (Jančová)

2.5.5. Intenzifikácia globálneho deja v dynamizačnom i retardačnom zmysle pomocou asyndetického a polysyndetického pripájania jednotlivých viet sa môže realizovať aj vnútri toho istého súvetia

$$I_gA — I_gB — [potom]I_dC — [a]I_dD$$

Dva rýchle kroky, skok, okno sa rozpadlo, zostal chvíľu trčať v okne, potom sa vymykol a dopadol na sneh do záhradky. (Mináč)

3. Pri výklade jednotlivých aktualizačných zložiek, najmä intenzifikácie v zloženom priradovacom súvetí sme brali do úvahy aj spôsob pričleňovania vetných štruktúr (asyndetické a syndetické pripájanie). Hoci sme pri tomto výklade nesledovali na prvom pláne spôsob pričleňovania jednotlivých viet v súvetí, nazdávame sa, že v rozšírených vetných štruktúrach čiže v zloženom priradovacom súvetí primárnou otázkou je otázka spôsobu koordinatívneho pričleňovania propozícií alebo jednotlivých viet. Realizácia aktualizačných postupov pri orientácii jednotlivých vetných propozícií na situáciu prehovoru je z hľadiska konštituovania súvetného celku sekundárna, ba možno povedať že irelevantná, lebo pri komunikácii obsahu súvetného celku vnímame síce aj parciálne významy jednotlivých viet, ale predovšetkým ide o jeho globálny, výsledný význam. To značí, že pri vymedzovaní a analýze súvetných celkov ako primárne nastupuje hľadisko aktualizácie samého pričleňovacieho aktu čiže hľadisko formálneho (gramatického) vyjadrenia globálnej (súhrnnej) sémantiky vetných propozícií — alebo ináč povedané aktualizácia významového vzťahu jednotlivých vetných propozícií ako jedného sémanticky konvergentného útvaru. Pri sémantickom i gramatickom vymedzení rozšírených vetných štruktúr s vetnými propozíciami by bolo preto treba uvažovať o pojme jednej globálnej alebo komplexnej (zloženej) propozície, ktorá by mala svoje adekvátne vyjadrenie v súvetnom sémantickom vzorci; tomu by potom zodpovedal príslušný súvetný gramatický vzorec čiže istý súvetný typ. Základným problémom je tu tedy nie aktualizácia jednotlivých propozícií, ale aktualizácia, vymedzenie gramatickej podstaty priradovacieho vzťahu čiže koordinácie.³

Literatúra

- Bauer J. — Grepl M., *Skladba spisovné češtiny* (Praha 1972), s. 313n.
Grammatika russkogo jazyka. Tom 2. Sintaksis. Časť vtoraia (Moskva 1954), s. 359 — 380.
Kočiš F., *Zložené súvetie v slovenčine* (Bratislava 1973), s. 372n.
Ružička J., *Zložené súvetie*. Slovenská reč, 19 (1954), s. 27 — 35.
Svoboda K., *Souvětí spisovné češtiny* (Praha 1972), s. 44 — 50.

³ Z doterajších výskumov súvetných celkov s priradovacím vzťahom vieme, že medzi priradenými vetami sa realizujú tieto významové vzťahy: vzťah časovej alebo priestorovej následnosti s asyndetickým alebo syndetickým zlučováním, vzťah gradácie, adverzatívny a disjunktívny, dôvodový a dôsledkový vzťah. Vieme však aj to, že nie každý z týchto významových vzťahov má vlastné formálne vyjadrenie. Priradovacie súvetné celky sa vyznačujú polyfunkčnosťou spájacích prostriedkov, v mnohých prípadoch explicitné gramatické vyjadrenie významového vzťahu chýba (asyndetickosť). Absencia explicitných parataktických spájacích prostriedkov v priradovacích súvetných celkoch mala a má negatívny vplyv na celkové syntaktické hodnotenie týchto súvetných útvarov a na ich zaradenie do štruktúrnej syntaxe. V doterajších spracovaniach syntaktickej roviny prevláda názor, že priradovacie súvetie (jednoduché i zložené) pre svoju nedostatočnú štruktúrovanosť patrí viac do výpovednej roviny jazyka. Je to nesprávny názor, ktorý vyplynul z doterajšieho nedostatočného výskumu realizácie priradovacieho vzťahu medzi syntaktickými jednotkami, z nedostatočného poznania podstaty jedného zo základných syntaktických vzťahov a napokon i z toho, že syntaktický výskum sa vo všeobecnosti jednostranne koncentruje na výskum jednoduchých vety, v ktorej priradovací vzťah je naozaj iba komplementárny. Je jasné, že takýto výskum nemôže adekvátne vyriešiť problémy celej syntaktickej roviny. Nedostatok komplexnosti a systémovosti vo výskume formálnej i sémantickej syntaxe pokladáme nateraz za jeden z najvážnejších metodologických nedostatkov súčasného syntaktického výskumu.